

EESTI KEELEUENDUS JA MURDED¹

KARL PAJUSALU

Annotatsioon. Artikkel käsitleb XX sajandi alguskümnenditel eesti keeleuenduse käigus esitatud seisukohti eesti murrete kohta, keeleuendajate poolt eesti kirjakeelde toodud murdekeelendeid ja keeleuenduse mõjul toimunud muutusi eesti kirjakeele ja murrete vahekorras. Vaatluse alla võetakse keeleuendajate suhtumine rahvakeelde ja murretesse ning tegevus murdesõnade ja -vormide propageerimisel. Käsitletakse ka Oskar Looritsa rolli Mulgi murde taustaga keelendite toomisel eesti kirjakeelde. Tõdetakse, et keeleuenduse mõju eesti kirjakeele ja murrete suhte muutmisele on olnud mitmetine. Ehkki keeleuendus mõneti kaugendas eesti kirjakeelt selle rahvakeelsest alusest, tõi see kirjakeelde uusi vorme ja sõnu murretest ning mitmekesisust sel viisil eesti kirjakeele murdepõhja. **Võtmesõnad:** kirjakeele korraldus, keeleuendus, rahvakeel, eesti mured, saarte murre, Mulgi murre, sünteetiline konditsionaal, sünteetiline kvotatiiv, ekstsessiiv

1. Sissejuhatus

Eesti rahvuslik ärkamine XIX sajandi keskel andis hoo ühtse rahvusliku kirjakeele loomisele. Siiski XX sajandi alguseni jäi eesti kirjakeel suhteliselt nõrgalt normeeritud keeleks, kus kirjutaja päritolu paistis tavaliselt välja tema keelekasutuse piirkondlikest erijoontest ehk murdepärasustest. XX sajandi alguskümnendite radikaalse keeleuenduse teadlikuks eesmärgiks sai talupoegliku, Põhja-Eesti keskosa rahvakeelest välja kasvanud eesti kirjakeele muutmine moodsaks rahvuskeeleks, mida kasutatakse ühtviisi kõigis Eesti linnades ja maanurkades.

Eesti keeleuendus, niivõrd kui ta lõi uusi, üldiseks kasutamiseks mõeldud norme, oli suunatud keele ajaloolise mitmekesisuse kitsendamisele. Ka konkreetselt esitasid keeleuendajad sageli uusi keelendeid, eriti

¹ Artikkel põhineb ettekandel, mille pidasin Huno Rätsepa 85. sünnipäevale pühendatud konverentsil „Keeleuenduse aastasada” 28. detsembril 2012 Tartu Ülikoolis, ja valmis Eesti Teadusagentuuri projekti IUT2-37 raames. Täna Vilja Oja abi eest murdevormide levikukaartide tegemisel.

grammatilisi vorme, vanade asemele, mitte kõrvale. Euroopalik kirjakeel tähendas nende jaoks stiililiselt paindlikku, kuid ikkagi ühtset, terviklikku standardkeelt (Aavik 1974: 5–7). Ometi tõid keeleuendajate taotlused kaasa ka eesti keele laienemise, mitmekesisustumise, ning seda kahes mõttes. Esiteks iseseisvus kirjakeel murdeülese ühiskeelena, argikeeleks jäid ikkagi piirkondlikud keelevariandid; teiseks muutus kirjakeel ise mitmekesisemaks, rohkem eri allkeeli käsitavaks kultuurkeeleks. See protsess sai tugeva kiirenduse Eesti iseseisvumisega 1919. aastal ja iseseisva Eesti riigi ülesehitamisega. Nii oli üks keeleuenduse tulemeid – hoolimata keeleuendajate kitsamatest eesmärkidest – hoopis keeleavardus, erinevate funktsionaalstiilide sünd, traditsiooniliste keeleregistrite kõrvale mitmete uut tüüpi keelekujude lisandumine. Seni kirjakeele arendamise seisukohast perifeersed murded said üheks allikaks isegi eri teadusalade ja tegevusvaldkondade oskuskeele arendamisel, kõnelemata aja- ja ilukirjanduse keelest.

Kui XVIII ja XIX sajandi eesti kirjakeele murdetausta puhul saab jälgida kindlate põhjaeesti keelendite kasutuselevõttu ning üha tugevemat põhjaeesti keskmurde mõju (Kask 1962, 1984: 113–131), siis keeleuenduse puhul ei ole enam nii lihtne kindlaks määrata üht kindlat lähteala. Vastamist vajavaks küsimuseks jääb, kas keeleuendus on soosinud kindlaid eesti murdeid, ja kui on, siis miks. Arnold Kask on keeleuendusliikumise ettepanekute murdetausta jälgides osutanud nende kardinaalsele erinevusele varasemast: „Kui senine kirjakeel oli toetunud põhiliselt keskmurdele ja kirjakeele grammatilise struktuuri aluseks olid keskmurde jooned, siis nüüd tehti katsed eesti kirjakeelde tuua äärealade, eriti aga küllalt kaugete lõunaeesti murrete erijooni” (Kask 1984: 186). Peale lõunaeesti murdejoonte toob Kask samas esile saarte murdejoonte tähelepanuväärse koha keeleuendajate ettepanekutes.

Järgnevalt püüan vaadelda keeleuenduse vahekorda murretega laiemalt, selgitades ka tehtud ettepanekute motiive. Iseloomustan kõigepealt Johannes Aaviku ja Villem Grünthal-Ridala seisukohti kirjakeele ja murrete vahekorra kohta ning pärast seda nende tegevust murdeliste keelendite juurutamisel eesti kirjakeelde, sh oma sünnikoha Saaremaa murdevormide ja -sõnade propageerimisel. Edasi vaatlen Oskar Looritsa tegevust uute grammatiliste vormide toomisega kirjakeelde, eriti seda, kuidas Loorits esitas enda suguvõsa keelele, st Mulgi murdele omaseid vorme. Nende hulgas käsitlen ka sünteetilise konditsionaali ja kvotatiivi ning ekstsessiivi vorme.

2. Keeleuendajad eesti rahvakeelest ja murretest

Eesti keeleuendajatest oli enamik pärit eesti keelesa äärtelt (Kask 1984: 180). Johannes Aavik, Villem Grünthal-Ridala ja Jaan Oks olid saarlased, Friedebert Tuglas, Gustav Suits jt lõunaestlased. Kõigi nende lapsepõlvkodu murdekeel erines tunduvalt tollasest keskmurdelisest põhjaeesti ühiskeelest. Nende jaoks tähendas eesti kirjakeele õppimine paratamatult selle teadlikku omandamist ning võrdluses kodukoha ja teiste keeltega ka selle puuduste märkamist. Sellepärast on ootuspärane ja loomulik, et keeleuendajad pöörasid tähelepanu murrete ja kirjakeele vahekorrale, tuues esile endile tuttavate murrete tugevusi võrreldes XX sajandi alguse eesti kirjakeelega. Keeleuendajatest said ka eesti murdesõnavara kogumise ja murrete uurimise korraldajad, olgu selle sissejuhatavaks näiteks kasvõi saja aasta eest Johannes Aaviku koostatud üleskutse ja juhend eesti murdesõnade korjamiseks, mis ilmus ajakirjas Eesti Kirjandus (Aavik 1913).

Helgi Vihma on toonud esile, et peale Jakob Hurta ja Ferdinand Johann Wiedemanni, kes esitasid 1870. aastatel üleskutseid eesti kirjakeele rikastamiseks murdesõnade ja -keelenditega, olid järgmisena noored keeleuendajad need, kes uue sajandi tulles rõhutasid taas lõunaeesti ja üldisemalt eri eesti murrete tähtsust kirjakeele arendustöös (Vihma 1986). Johannes Aavik kinnitas juba oma Noor-Eesti I albumis ilmunud programmilises artiklis „Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest” (1905), et eesti murretes on palju sellist sõnavara, mis annaks kirjakeelele „värskest ja elujõudu”, ühtlasi mainides, et ligi pool Wiedemanni sõnaraamatus esitatud sõnadest ei ole kirjakeeles tarvitusel (Aavik 1905: 120–121). Järgmisel, 1906. aastal esitas Jaan Tammemägi artiklis „Murdesõnad kirjakeelde” ligi sada lõunaeesti sõna, nagu *ennist, hahetama, hahk, kume, kumu, lebama, leebus, naima, naitma, päädima, pälvima, sülem, taru, taid, taidma, taidleja, taidlema, toona, tuna, ülenema*, tuues ka nende sõnade vasteid soome keelest ja teistest soome-ugri keeltest. Autor märgib, et on vaja „tõisi Eesti keele murrakuid, pääle Kesk-Tallinna oma, tähele panna, iseäranis aga rohkesõnawaralist Tartu-Wõru murrakut” (Tammemägi 1906: 273), osutades murretesse unustatud sõnade suurt ajaloolist vanust ja väärtust.

Murdesõnavara kogumine ja murdesõnade kirjakeelde toomine on õigupoolest üks väheseid tegevussuundi, milles on radikaalsed keeleuendajad ja alalhoidlikumad keelekorraldajad olnud ühel nõul. Kui 1907. aastal asutatakse Eesti Kirjanduse Selts, võtab see kohe oma töökavva

ühe keskse ülesandena „külamurrakute kogumise ja läbisõelumise” (Palm 1932: 57). 1908. aastal esines seltsis Soome professor Heikki Ojansuu kõnega murrete uurimise tähtsusest, 1909. aastal ilmus Jaan Jõgeverilt „Üleskutse Eesti keele üleskirjutamisele!”, temast sai ka EKSi murdekogumistöö juht. Üks esimesi Eesti Kirjanduse Seltsi murdestipendiaate oli Villem Grünthal-Ridala, kes 1909. aastal kogus kolm kuud murret mitmel pool Saaremaal ja jätkas kogumistööd veel järgmiselgi aastal. Oma välitöö kogemustest ja tähelepanekutest kirjutab ta põhjaliku ülevaate (Grünthal 1910), kus tõstatab ka põhimõttelisemaid murrete eripära ja selle talletamisega seotud küsimusi.

Villem Grünthal-Ridala arvates ei olnud kõigi murrete asend kirjakeele suhtes samaväärne. Nagu Aavik ja teisedki keeleuendajad pidas ta oluliseks keelekorralduse printsiibiks keele omapäraga arvestamist ja selle esiletoomist (Pilvre 1988: 717 jj). Keele omapära, mis väljendab rahva vaimsust, oli Grünthal-Ridala jaoks seotud ideaalina nähtud ajaloolise puhtuse, algupärasusega. Sellepärast pidas ta eriasendis olevaks Virumaa ja Võru murdekeelt kui kõige arhailisemaid. Grünthal-Ridala väitis, et „Kirjakeel ei pea esteetilisest ja muist samaväärilistest kriteeriumitest loobuma, ähvardusel alla langeda ja vulgääriks murrakuks muutuda, nagu seda meil mitmele korrale rahvakeele nimel on juhtunud. Isegi kõik murded ei ole ses asjas samaväärilised. Kaunist, algupärast, genuiinist rahvakeelt leidub Viru murretes, nagu seda selle maakonna rahvalauludegi kõrge kunstiline väärtus avaldab, samuti ka mõnes muus algupärasena püsinud murdes, vähem lõuna pool, Tartu- ja Viljandimaal, väljavõttena jällegi võrupoolne, kus rahvakeel oma algupärasest laadis heliseb” (Ridala 1915: 406). Nii seob Grünthal-Ridala erinevad keeleuenduse põhiprintsiibid, nagu otstarbekohasuse, ilu ja omapärasuse üheks tervikuks, mille poole püüeldes tuleb suhtuda murretesse tähelepanelikult, aga keeleainest kriitiliselt kirjakeelde valides. Ise on Grünthal-Ridala hakanud kirjakeeles kasutama paljusid saarte ja läänemurde sõnu, nt *ulgumeri*, *saalima*, *sööstma*, *vakatama*, *hõrk*, *võluma*, ning samuti mitmeid lõunaeesti päritoluga sõnu, nagu *halama*, *pälvima*, *säsi*, *taanduma*, *üsk* (Aavik 1935).

Eesti Kirjanduse Seltsis sai üheks murrete kogumise eestvedajaks ka Johannes Aavik. Just tema võttis enda kanda põhjaliku murdekogumistühendi koostamise ning avaldas selle 1913. aastal nii Eesti Kirjanduses (Aavik 1913) kui ka eraldi äratrukina „Üleskutse ja juhatus Eesti rahvakeele sõnade korjamiseks”. Aavik rõhutab, et „ülemaaline sõnade korja-

mine” on kiire ülesanne, kuna vanem rahvakeel on kadumas (*ibid.*: 169). Murdesõnade kogumise sihiks oli koostada rahvakeele sõnaraamat, mille peale teadusliku väärtuse oleks ka suur praktiline tähtsus kirjakeele arendamise jaoks (*ibid.*: 170). Põhjalikus juhendis esitas Aavik üksikasjalikke meetoodilisi nõuandeid keelekogumispiirkondade (kihelkonnad) valimise, vormistiku ja näitelauseite esituse ning sõnasedelite vormistamise kohta koos asjakohaste näidetega.

Rahvakeele ja kirjakeele vahekorra juurde pöördub Johannes Aavik järgnevatel aastatel veel mitmel korral. 1920. aastal avaldab ta eraldi trükisena pikema kirjutise „Rahvamurded ja kirjakeel: Õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles”. Seal väidab ta, et „Rahvakeelt ei ole [---] õigupoolest olemas, on ainult üksikud rahvamurded. Seepärast mõjub sageli naiivsusega, kui keegi mingi vormi või sõna õige-olemise või soovitatavuse tõenduseks suure aplombiga väidab, et „rahvas nii kõneleb” või et „rahvakeeles on nii”, kuna asjaomane sõna või vorm esineb ainult tõendajalle tuttavas kodumurdes. Niisugusel korral oleks õige ainult ytelda, et „sää! ja sää! kõneleb rahvas nii” või „selles murdes on niisugune vorm või sõna olemas”” (Aavik 1920: 12). Aavik rõhutab jällegi murrete täpsema uurimise ja murdekeelendite valikulise kirjakeelde kohandamise tähtsust.

Selles raamatus esitab Aavik samuti eesti murrete üldise jaotuse ning iseloomustab seejuures murrete olemustki. Ta osutab, et murded „muidugi mitte nii teravajooneliselt ei ole piiratud, et kuski üks järsku lõpeb ja teine algab, vaid nende vahel on ylemineku- ja segimurdeid, mis oma mõlemapooliste naabermurrete jooni pakuvad. Nii ei lõpe ka lõuna-eesti murded järsku ega alga kohe põhja-eesti murded puhtal kujul, vaid põhja-Viljandimaa ja põhja-Tartumaa murded, olles küll ise oluliselt põhja-eesti keelt, moodustavad nende vahel mingisuguse vaherajooni” (*ibid.*: 11–12). Eesti rahvakeele jaotab Aavik kõigepealt põhjaeesti ja lõunaeesti murreteks ning seejärel põhjaeesti murded viieks: 1) läänemurre (Saaremaa, Hiiumaa, Läänemaa, Pärnumaa), 2) kesk-Tallinnamaa murre, 3) ida-Virumaa murre, 4) põhjajärgne rannamurre ja siirdealana 5) põhja-Viljandi, põhja-Tartu ja Kodavere murre. Lõunaeesti murdeala jagab Aavik neljaks: 1) lõuna-Viljandi, 2) lõuna-Tartu, 3) Võru ja 4) Setu murre. (*ibid.*: 12) Nõnda vastab Aaviku lõunaeesti murdejaotus põhijoontes hilisematele, põhjaeesti puhul on aga suuremaid erinevusi. Ühelt poolt eristab ta kirderanniku murderühma kaks põhimurret, kuid samas jätab saarte murde eraldamata läänemurdest ja idamurde teistest Põhja-Tartumaa murra-

kutest. Seda on oluline aga silmas pidada – Aavik ei pea kodust saarte murret eraldiseisvaks, vaid käsitleb osana suuremast lääne-eestilisest keeletavast.

Johannes Aavik kinnitab iga murde omapära ja õigsust eraldi võetuna ning isegi iga murde potentsiaali saada kirjakeeleks: „iga kylamurre võiks iseseisvaks kirjakeeleks areneda, kui selleks aga tarvilised välised olud ja tingimused oleksid” (*ibid.*: 15). Samas ta tõdeb, et „kirjakeel on leksi-kaalselt võrratumalt rikkam ja syntaktiliselt keerulisem kui rahvamurre” (*ibid.*). Eesti kirjakeele murdetausta kohta nendib Aavik, et see põhineb „kesk-Tallinnamaa keelele”, kuid hiljem on sinna lisandunud ka mõned Virumaa ja „Liivimaa murrete” iseärasused. Aaviku hinnangul on „kirjakeele lõunaeestistamist kestnud viimase ajani. Veel kaugemalle tahab ses suhtes minna keeleuenduslik keel, mis näit. põhjaeestiliste *poissa, pyssa, konta* asemel tarvitab lõunaeestilisi *poisse, pysse, konte*” (*ibid.*: 20–21) Aaviku arvates kirjakeel „endas mitme murde häid omadusi ja rikkusi võib sisaldada” (*ibid.*: 15). Siiski ei pea Aavik kõike „Liivimaa eestlaste” keelepruugis heaks, ta nahutab neid selliste vormide pärast nagu *peses, pesege, peseda, pandis, pandke* ja kinnitab, et kirjakeelde kuuluvad vormid *pesi, peske, pesta, pani ja pange* (*ibid.*: 31). Halbade lõunaeestipärasustena esitab Aavik veel ka vorme *pääsenud, pääsema* (pro *pääsnud, pääsma*) ja *ma tuleks* (pro *ma tuleksin*; *ibid.*: 32). Aavik hoiatab tekkiva kohaliku murde ja kirjakeele segu eest, mida ta nimetab alevikeeleks: „maa, kyla on hävinemas, alev on igal pool kujunemas; rahvakeel on kadumas, alevikeel asemelle astumas” (*ibid.*: 28). Tema ideaaliks jääb ikkagi hästi oma ülesandeid täitev kirjakeel, mis võib võtta keelendeid murrettest, aga ei tohi seguneda nendega. Kui ka Aavik räägib omapärasusest kui keeleuenduse olulisest põhimõttest (Aavik 1924: 46–47), peab ta selle all silmas häälikuseaduslike vormide kasutamist ning tarbetustest võõrapärasustest hoidumist (Erelt 2002: 86).

1923. aastal avaldas Johannes Aavik raamatu „Saaremaa keel ja kirja-keel: Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saarlastele”. Selles keskendub ta Saaremaa murdekeele ja keeleuendusliku kirjakeele erinevuste esiletoomisele, teiselt poolt siiski ka sarnasusi mainides. Aaviku keeleuenduslike ettepanekute suhet tema kodukoha Põide kihelkonna Randvere küla murdega on süstemaatiliselt vaadelnud Enn Koit (1939). Koit leiab ühisjooni kõigilt tasandelt; tema hinnangul on Aavik lähtunud oma kodumurdest 9 fonoloogilise, 15 morfoloogilise ning ka mõne süntaktilise ja

sõnade tähendusi puudutava ettepaneku tegemisel; lisaks on Aavik toonud eesti kirjakeelde mitukümmend saarte murde sõna, nt *imal, pigem, rehala, tarima, üll, ülle, ült* (Koit 1939: 57). Arnold Kask on tabavalt osutanud, et Aavik toetus uuenduste tegemisel eriti neile murdejoontele, mis olid saarte murdes ja lõunaeesti murretes ühised, nagu *tet*-partitsiip: *tapet, ostet, kirjutet, tarvitet* (Kask 1984: 185).

1924. aastal ilmunud Johannes Aaviku raamatut „Keeleuuenduse äärmised võimalused” (2. trükk 1974) on peetud radikaalse keeleuuenduse põhimõtete kõige terviklikumaks kokkuvõtteks. Ka selles teoses esitab Aavik murdeid ühe keeleuuenduse allikana: „Uusi moodustusi võib saada (kuna vastavad juursõnad juba kirjakeeles olemas): Rahvamurdeist: *kuuletama* (etteheitvalt meeletutama), *nuttur* (sõnast ’nutma’) jne” (Aavik 1974: 15). Aavik mainib murdeid samuti uute juursõnade saamise esimese võimalusena: „Uusi juursõnu võib saada: 1. Rahvamurdeist. Säält ongi keeleuuenduslikku kirjakeelde saadud hulk uusi juursõnu. Paremad ja tähtsamad neist on: a) abajas, agu [ao], ask [asa], hatt [-u], haul [-u] ..” (*ibid.*: 16). Nende „paremate ja tähtsamatena” esitatud 84 murdesõna tegelikku murdelevikut „Väikese murdesõnastiku” (1982–1989) elektroonilise andmebaasi abil jälgides selgub, et enim on nende hulgas lõunaeestilise levikuga sõnu: *agu, hõng, mälv, perv, sõtse, vagel, vääs, üisk, hahk, läitma, nakkama, ent, man*. Kui sõnade levikut vaadata murdeti, siis on neist sõnadest kõige rohkem – 45 – tuntud Mulgi murdes, eripärasematest olgu nimetatud nt *järe, mõrk, toibe, pees, lunima*. Sellist Mulgi murdetava esiletulekut põhjustab arvatavasti asjaolu, et seal on tuntud nii lõunaeestiline sõnavara kui ka paljud läänelise levikuga sõnad, mille areaal ulatub Saaremaast Mulgimaani. Mulgi järel ongi arvukamad ühelt poolt lääne- (38 sõna) ja saarte (36) murdes tuntud sõnad, teiselt poolt Võru (39) ja Tartu (33) murdesõnad. Tähelepanuväärselt palju on Aaviku esitatud sõnade hulgas ka kirderanniku murrete sõnu (31), nt *hiiv, näädning, ebel, turd, sämpsama*, vähem ida- (27) ja keskmurdes (22) tuntud sõnu. Mall Kõpp on Aaviku „Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastiku” (1921) sõnavara analüüsidest leidnud, et neist ligi pool (2013 sõna 4511-st) on murdesõnad, millest 845 on tuntud ka saarte murdes ning väga arvukalt on samuti lõunaeesti murdesõnu, siiski on sõnu kõigilt eesti murdealadelt (Kõpp 1983: 19–20). Kokkuvõtlikult võib seega sedastada, et keeleuuendajate poolt kirjakeele jaoks välja pakutud sõnade hulgas on küll teatav kallutatus lääne- ja lõunaeesti murrete poole, kuid arvestataval

määral on pakutud teistegi murrete, isegi kirde-eesti sõnu. Kirderannikumurde sõnade ja keelendite tulekut on küllap soosinud ka soome keele lähedus .

Peale sõnavara on Aavik mõnelgi juhul pööranud tähelepanu lõuna-eesti murrete vormistikule. Eespool on juba toodud näiteid *e*-lõpuliste mitmuse osastava ja *tet*-lõpuliste umbisikulise tegumoe mineviku keskõna vormide kohta, siia saab veel lisada *i*-mitmuse ja muid lühivorme, mida keeleuuendajad eelistasid ilmselt ökonoomsuse ja parema kõlavuse tõttu. Lõunaeeetiliste analoogiavormide suhtes oldi aga enamasti kriitilised. Omapärase seisukoha esitas Aavik *n*-lõpulise seesütleva käände vormi kohta, mis tuntud Mulgi ja Tartu murdest. Selle üle arutleb Aavik pikemalt: „Yks õige mõnus uus kaasuselõpp on kyll kergesti saada, sest et see meie rahvamurdeis juba olemas, olgugi teises tähenduses ja teise funktsiooni jaoks. See on **-n**, tuntud lõuna-eesti inessiivi **-n** (mõtsan, meren, otsan = kirjakeeles 'metsas, meres, otsas'). [---] See lõpp **-n** võiks väga hästi emma-kumma, kas genetivus qualitatis'e või nomen agentis'e funktsioone täitma hakata, või mõlemaid yhtlasi [---] Kuid kas ei saaks niihästi *s*-e kui *n*-e sõbrule yhtlasi vastu tulla sellega, et inessiivi **-s** jääks ('suures metsas'), **-n** aga kasutetaks eri funktsiooni väljendamiseks täitsa uue käände loomiseks, nimelt just genetivus qualitatis'e ja nomen agentis'e tähenduses?" (Aavik 1974: 122–123). Kuigi *n*-seesütlev hakkas mõnevõrra levima ilukirjanduskeeles, ei saanud Aavik seda pooldada, kuna oli käandelõpule leidnud uue funktsiooni, tema soovitatud vormid ei tulnud küll keelevõõruse tõttu kasutusele.

Mõnevõrra teistsugustelt lähtekohtadelt kaalub *n*-seesütleva häid ja halvemaid külgi Oskar Loorits oma keeleuuenduslikus grammatikas (1923). Looritsale oleks võinud *n*-lõpuline seesütlev olla tema Mulgi juurte tõttu loomulik. Siiski jääb temagi selle kirjakeelde toomise suhtes kriitilisele seisukohale: „Keeleajalooline arenemine on toond seesytleva lõpuks põhjamurdeis **-s** ja lõnamurdeis **-n** (~ **-h** ~ **-hn**), – see inessiivi **-n** tungibki moodsasse kirjandusse, eriti luulesse poolehoidu ja tarvitamist võitma; luule-keelele annabki ta salgamata sulavuse ja meeldiva pehmuse, lisaks veel murdelise õrnuse varjundi. Ometi ei tohi olla nägemata ka **-n** inessiivi varjukylgi, mis õieti on väga suured. – Juba foneetiliselt on **n** yle pää üks nõrgimini kuuldavaist häälikuist, mis ikka kaldub kaduma sõna lõpul, nagu osutavad seda meie ja paljud teisedki keeled kyllalt selgelt [---] **-n** inessiivi yldtarvitusele pääsemises on põhjust, objektiivne

vaatleja olles, tõsiselt kahelda” (Loorits 1923: 46). Loorits on järelkult *n*-seesütleva suhtes skeptiline hoopis teistel põhjustel kui Aavik, pigem lähtudes eesti keele loomuomastest suundumustest.

Oma keeleuuendusliku programmi kokkuvõttena Johannes Aavik tõdeb, et „Jah, kunstlik keeleparandamine ja täiendamine on meie ainus pääsetee – selle tõe tahaksin tuliste tähtedega meie inimeste ajudesse kõrvetada. Meile ei jää muud yle. Alles siis saame KEELE! Rahvamurdeist ei saa kõike, ka soome keelest ei saa kõike. Oleme seda allpool tõendand kyllalt konkreetsete näidetega” (Aavik 1974: 122). Murded on hinnalised, seda just oma ajaloolises ehtsuses, neis on palju väärtuslikku ka kirjakeele arendamiseks, kuid neist ei saa kõike – selline vaade sobib üldistama keeleuendajate arusaamist murretest.

3. Oskar Looritsa keeleuuenduslik grammatika ja Mulgi murre

Mulgi murde grammatiliste joonte ja ka sõnavara koht eesti keeleuenduses on seni pälvinud napilt tähelepanu. Eespool tuli Mulgi ehk Lõuna-Viljandimaa murre esile nähtuna keeleuendajate poolt pigem väheväärtusliku segamurdena. Mulgi murret ei saa tõesti pidada keeleuendajate poolt hinnatud puhta, arhailise murde näiteks; see on üsnagi innovatiivne nii oma häälduse kui ka grammatika poolest (Pajusalu 1999). Aaviku esitatud tähtsamatest murdesõnadest, mis keeleuenduse käigus kirjakeelde pakutud, pärineb kõige suurem hulk aga just Mulgi murdealalt. Ka Arnold Kase tähelepanek, et keeleuendajad soosisid eriti neid murdevorme, mis olid levinud nii Saaremaal kui ka Lõuna-Eestis, tõstab esile tegelikult just Mulgi murde, sest sellised keelendid on eriti iseloomulikud Mulgimaa murdekeelele. Mulgi murde koht keeleuenduses ning see, milline on olnud mulkide enda roll mulgilike keelejoonte toomisel kirjakeelde, vajab kindlasti lähemat uurimist. Järgnevalt käsitletakse sellest vaatenurgast Oskar Looritsa ettepanekuid, mis ta esitas oma keeleuuenduslikus grammatikas 1923. aastal.

Oskar Loorits sündis Kõpus, kuhu tema vanemad olid aga asunud Mulgimaalt; nii ema kui ka isa poolt oli Loorits mulk (Loorits 2000: 38–39). Loorits spetsialiseerus rahvaluulele, kuid üliõpilasena oli ta innustunud ka keeleküsimustest. Tema 1923. aastal ilmunud „Eesti keele grammatikat” on peetud keeleuuenduslike seisukohtade üheks põhjalikumaks ja süsteemsemaks esituseks (Värk 1993: 119–120). Selles on antud

terviklik ülevaade eesti keele grammatilisest vormistikust, esitatud on mitmeid vorme, mis olid varasemates grammatikates tundmatud. Looritsa esitatud keelenditest saab Mulgi murdele iseloomulikuks pidada näiteks järgmisi: 1) noomeni *e*-mitmus jm mitmusetüvede moodustus (nt *jalgel, silmel; jalule, lehmil, selile*); 2) *de*-illatiiv konsonanttüve korral (*laande*); 3) nõrgaastmeline olev kääne (vrd Mulgi *nooren* 'noorena', *poisin* 'poisina'); 4) viisiütleva vormid (*keeli, käsi, silmi, sõnu*); 5) *e*-vokaalne keskvõrde tüve moodustus (*parem, pahem, paksem, rutem*); 6) mulgilikud asesõnavormid (*teda ~ tend ~ tat*); 7) sünteetiline tingiv kõneviis (*olnuks* jm); 8) *vat*-tunnusega kaudne kõneviis (*olevat*); 9) sünteetiline kaudse kõneviisi minevik (*olnuvat*); 10) *d*-, *t*- ja *tet*-tunnuselised umbisikulise kõneviisi mineviku kesksõnad (*tood* 'toodud', *otsit, kirjutet*); 11) *e* kahe *t* vahel *a* asemel umbisikulise tegumoe vormides (*parandeti*); 12) substantiivne deklioneeriv *-nu* (*surnu* : *-nut* : *-nute* : *-nuid*).

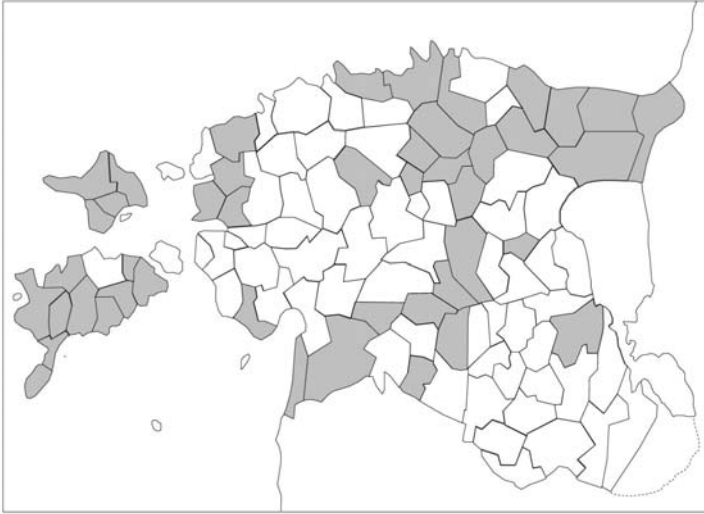
Mõni nendest vormidest, nagu sünteetilised tingiva ja kaudse kõneviisi oleviku vormid, olid eesti keele grammatika jaoks vägagi uuenduslikud. Tingiva ja kaudse kõneviisi minevikust kirjutas Oskar Loorits eraldi juba 1922. aastal ajakirjas Eesti Keel. Loorits teeb ettepaneku võtta need vormid kirjakeelde nii isikulises kui ka umbisikulises tegumoes: *olnuksin, olduks, olnuvat, olduvat* (Loorits 1922: 171). Loorits esitab need vormid keeleuuenduslikena, kuid toob samas näiteid sarnaste tingiva kõneviisi vormide kohta vepsa keelest ja teistest idapoolsetest läänemeresoome keeltest, kaudse kõneviisi vastavate vormide puhul mainib ta tartumurdelisi mitmuslikke vorme, nagu *olnuvad* (*ibid.*: 172). Üldistusena ta väidab, et „ebateadlik, instinktiivne tarve „olnuksin“ konstruktsiooni järele on olnud nii tugev ja elujõulik, et see konstruktsioon ongi juba iseendast moodustund erikohtades meie keelealal – täiesti omaette, lihtsalt loomuliku keelearenemise produktina” (*ibid.*). Väga tõenäoline on, et Loorits siiski tundis selliseid vorme oma kodukandi murdekeelest; *nuks*-vormidele vastavad (*n*)*us*-vormid, nagu *ollus*, esinevad juba arhailistes Mulgi rahvalauludes, küll ilma pöördelõppudeta (Pajusalu 1996: 163). Läänepoolsetele lõuna-eesti murretele on laiemaltki omased grammatilised uusmoodustised, nagu ka Mulgi *olden* (*ollu*) 'oleks pidanud olema', *ärden ollu* 'ei oleks pidanud olema', *tulekest* 'palun tule' jms (Pajusalu 1989, 1999). Seda arvestades jäi Loorits poolele teele, kodumurdele tuginedes oleks ta võinud soovitada keeleuuenduslikku eesti kirjakeelde näiteks ka mulgilikke soovkõne ehk optatiivi vorme.

Tähelepanuväärne on samuti see, kuidas Loorits käsitleb oma grammatikas ekstsessiivi vorme. Ta ei esita küll vorme, nagu *tagant*, *kodunt*, käändevormidena, vaid adverbidena (Loorits 1923: 47), kuid eelistab neid vanemas kirjakeeles levinud separatiivi vormidele, nt *takka* 'tagant', *kottu* 'kodunt'. Ka ekstsessiivi vormid on Mulgi murdes olnud levinud. Paul Alvre, käsitledes vastavaid vorme eesti keeles, toob esile mulgipärase vormi *kavent* 'kaugelt', millel vaste on liivi keeles *kougõnd* (Alvre 1989: 202). Mõnel muul juhul toob Loorits ka ise oma grammatikas kõrvutusainest liivi keelest, mida ta valdas, paistes ka sellega välja teiste radikaalsete keeleuuendajate hulgast.

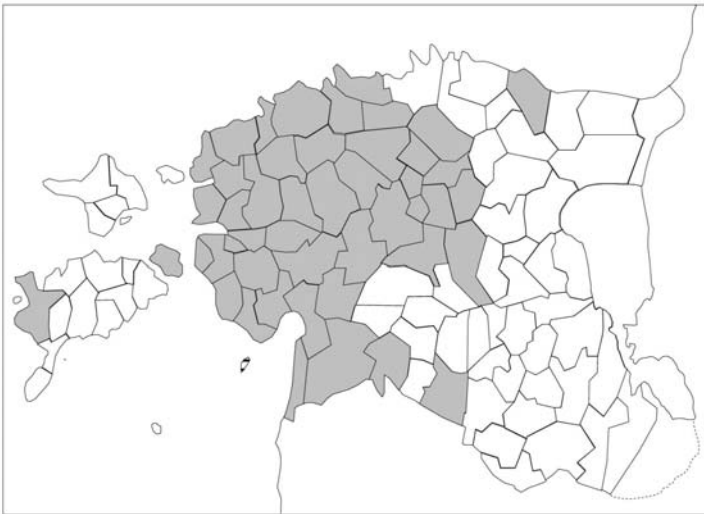
Johannes Aavik soovitas raamatus „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika” (1936) samuti ekstsessiivi vorme eesti kirjakeelde. Aavik osutas: „Viga : tagast, tagalt; .. tuli *kodust*. Õige : tagant; .. tuli **kodunt**. Küll aga on õige 'tuli oma uuest kodust', sest siin on „kodust” nimisõna; adverb aga on „kodunt” [---] Märkus: sõna „kodunt” paralleelvorm on „kottu”” (Aavik 1936: 1). Vanas kirjakeeles tavalist *takka*-vormi Aavik enam ei maini.

Ekstsessiivse *tagant*-vormi valitsevaks muutumisel eesti kirjakeeles võib olla kaks põhjust: 1) vormil *tagant* on laiem murdetaukt kui vormil *takka*, vrd joonised 1 ja 2; 2) vorm *takka*, mis ajalooliselt on separatiiv (vrd soome *takaa*), on hakanud liialt meenutama lühikese illatiivi vorme, nagu *tuppa*, ja nii on tähendus ähmastunud. Tänapäeva eesti keeles on *takka* püsinud vaid mõnes ühendverbis, nagu *takka üles lööma*. Seda, miks vormi *tagant* ei ole hakanud kõrvale tõrjuma regulaarsema moodustusega elatiivne *tagast*, millele vastavad vormid on levinud peale lõunaeesti murrete veel idamurde alal jm, saab vist seletada *tagant*-vormi suure sagedusega kirjakeeles.

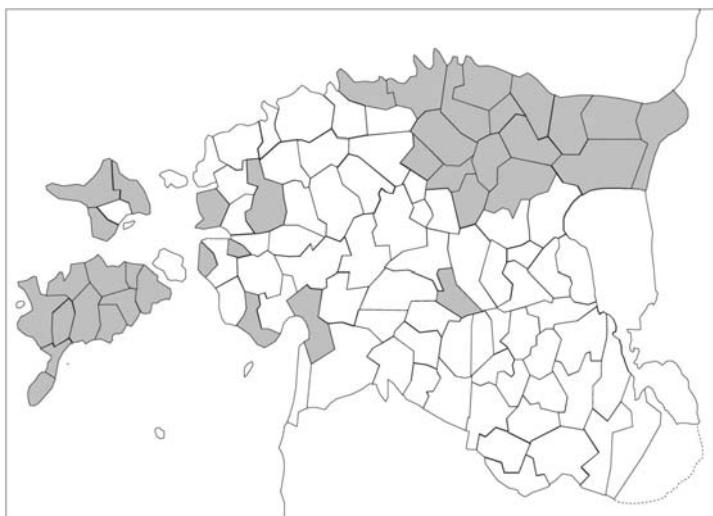
Vormi *kodunt* sagedasemaks muutumist eesti kirjakeeles on võinud soosida nii vormi propageerimine keeleuuendajate poolt, laiem murdelevik (vrd jooniseid 3 ja 4) kui ka suurem ikoonilisus võrreldes vormiga *kottu*. Separatiivne vorm *kottu* (vrd soome *kotoa* 'kodunt') on taandunud kirjakeelest tõenäoliselt samadel põhjustel kui *takka*. Ka seda vormi on kerge segi ajada geminaadiliste sisseütleva käände vormidega, nagu *lattu* või *pittu*. Vormi *kodunt* kõrval vormi *kodust* kasutussageduse suurenemist ja üldiseks muutumist saab põhjendada Aaviku mainitud tähenduserinevusega. Enamikus kasutuskontekstides seostub sõna *kodu* konkreetse substantiivse sisuga; see on soosinud selle sõna nagu teiste sama tüüpi

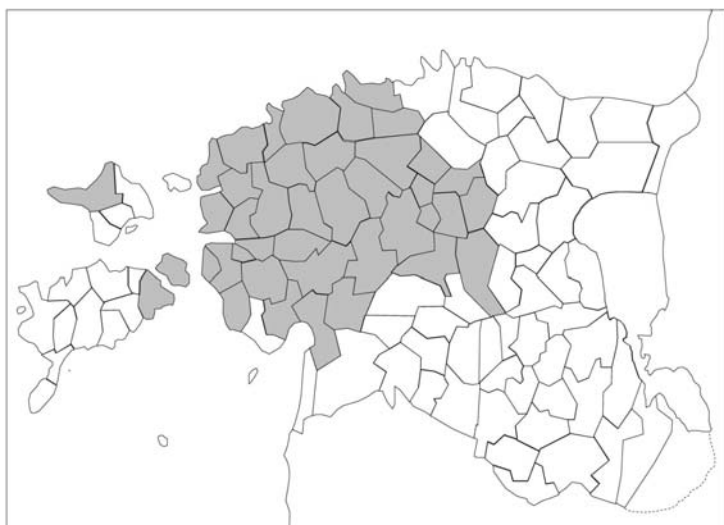
Joonis 1. Vormi *tagant* levik eesti murretes „Väikese murdesõnastiku” andmeil

Joonis 2. Vormi *takka* levik eesti murretes „Väikese murdesõnastiku” andmeil

Joonis 3. Vormi *kodunt* levik eesti murretes
„Väikese murdesõnastiku” andmeil

Joonis 4. Vormi *kottu* levik eesti murretes
„Väikese murdesõnastiku” andmeil

nimisõnade regulaarset käänamist. Keeleuuenduse teeneks võib siiski pidada, et ka vorm *kodunt* on säilitanud oma koha eesti kirjakeeles, kuigi teatava kasutust kitsendava stiilivärvinguga.

4. Eesti keeleuuendus ja murded: järelusi

XX sajandi alguse keeleuuendajate vaadete ning eesti kirjakeelde soovitatud murdesõnade ja keelendite ülevaade näitas, et paika ei pea päriselt arvamus, mille järgi keeleuuendus kaugendas kirjakeelt eesti rahvakeelest. Kuigi keeleuuenduse tulemusel muutus eesti kirjakeel erinevamaks Põhja-Eesti keskala murdepruugist, tõid keeleuuendajad kirjakeelde mitme perifeerse murde sõnu ja grammatilisi vorme. Tänu keeleuuendajate tegevusele mitmekesisus kirjakeele murdepõhi, kirjakeelde võeti ka varem kirjakeele suhtes perifeersete murrete keelendid.

Märgatav on saarte, lääne-eesti, kirderanniku ja lõunaeesti murretele omaste sõnade ja vormide tulek kirjakeelde. Kinnitust leidis Arnold Kase juba varem esitatud tähelepanek, et eriti sellised vormid, mis olid levinud nii Saaremaal kui ka Lõuna-Eesti murdealal, said keeleuuendajate toe ja kinnistusidki kirjakeeles paremini. Erilisele kohale tõuseb siin Mulgi murre, mis ühendab juba olemuslikult lõuna- ja lääne-eesti murdejooni ning samas on olnud grammatiliselt uuenduslik. Mitmetel Oskar Loo-ritsa poolt tema keeleuuenduslikus grammatikas esitatud innovatiivsetel vormidel on Mulgi muredetaust.

Keeleuuendust eristab varasematest eesti kirjakeele arenguetappidest siiski see, et murretest on valitud sõnu ja vorme teadlikumalt, ühendades keele uuendamisel omapärasuse taotluse otstarbekuse ja ilu põhimõtetega.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1905.** Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest. – Noor-Eesti I, 114–131.
- Aavik, Johannes 1913.** Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. – Eesti Kirjandus 4-5, 168–184.
- Aavik, Johannes 1920.** Rahvamurded ja kirjakeel. Õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles. Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes 1921.** Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Tallinn: A. Keisermann.
- Aavik, Johannes 1923.** Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kuressaare: Kultuurkapital.
- Aavik, Johannes 1924.** Õigekeelsuse ja keeleuenduse põhimõtted. Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes 1935.** Villem Grünthal-Ridala 50-aastaseks saamise puhul. – Eesti Keel 2-3, 41–45.
- Aavik, Johannes 1936.** Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Aavik, Johannes 1974.** Keeleuenduse äärmised võimalused. Teine, muutmata trükk. (= Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15.) Stockholm.
- Alvre, Paul 1989.** Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Grünthal, Villem 1910.** Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – Eesti Kirjandus 1, 27–31; 7, 277–288; 10, 418–424.
- Kask, Arnold 1962.** Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti kirjakeel ja murded. Tallinn: Valgus.
- Koit, Enn 1939.** Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses. – Eesti Keel 3-4, 49–59.
- Kõpp, Mall 1983.** J. Aaviku „Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastiku” allikad. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 6. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 14–32.
- Loorits, Aleks 2000.** Oskar Looritsa noorusmailt. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituut.
- Loorits, Oskar 1922.** Tingiva ja kaudse kõneviisi minevik. – Eesti Keel 5-6, 170–173.
- Loorits, Oskar 1923.** Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees.
- Pajusalu, Karl 1989.** Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. Tähelepanekuid eesti murrete verbimorfoloogiast. – Keel ja Kirjandus 3, 142–149.
- Pajusalu, Karl 1996.** Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. (= Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 54.) Turku: Turun yliopisto.

- Pajusalu, Karl 1999.** Lõunaeesti murdekeskused ja -perifeeriad. – Õdagu-meresoomõ veeremaaq. Läänemeresoomõ perifeeriad. (= Võro Instituudi Toimõtiseq 6.) Võro: Võro Instituut, 65–79.
- Palm, August 1932.** Eesti Kirjanduse Selts 1907-1932. Äratrük Eesti Kirjandusest. Tartu.
- Pilvre, Barbi 1988.** Villem Grünthal-Ridala keelelisi vaateid. – Keel ja Kirjandus 12, 716–724.
- Ridala, Villem 1915.** Põld, H. Eesti keeleõpetus; 1: Hääle- ning sõnaõpetus. – Eesti Kirjandus 12, 405–423.
- Tammemägi, Jaan 1906.** Murdesõnad kirjakeelde. – Eesti Kirjandus 10, 273–282; 11-12, 301–319.
- Vihma, Helgi 1986.** Johannes Aaviku üleskutse ja juhend eesti murdesõnade kogumiseks. – Kodumurre 18, 34–49.
- Värk, Urve 1993.** Oskar Looritsa „Eesti keele grammatika” oma aja keeleteadusliku kirjanduse taustal. Tartu. Käsikirjaline diplomitöö TÜ eesti keele osakonnas.

Estonian language renewal movement and dialects

Karl Pajusalu

At the beginning of the 20th century standard Estonian was still rather weakly standardized. Usually, the author's background was still identifiable by dialect features in language use. The purpose of the language renewal movement was to turn Standard Estonian, which had emerged from the vernacular of the central part of northern Estonia, into a modern national language that would be used uniformly in all Estonian towns and rural areas. However, the language reformers of the first decades of the 20th century represented multiple attitudes with regard to the dialects. The language reformers thought that a European-style standard language should be a complete well-functioning standard language without any redundant variation. On the other hand, the aspirations of the language reformers resulted in a higher degree of diversity. As a result of language renewal, standard Estonian diverged from the dialect usage of the central part of northern Estonia; however, at the same time the language reformers introduced words and grammatical forms from several peripheral dialects to the standard language. Thanks to the efforts of the language reformers, the dialect basis of the standard language became more diverse.

The efforts of the language reformers are evident in the introduction of words and forms to the standard language that come from the insular, western, north-eastern, and southern dialects, which were spoken in the periphery of the Estonian language area. One can explain it partly by the background of the language reformers, the wish to promote one's native variety. However, what is more important is the wish to enrich standard Estonian with speech forms that would be in accordance with the other principles of language renewal. Differently from earlier times, dialect words and forms were selected consciously by combining the aspiration for originality with the principles of expedience and beauty.

The southern dialects were often well suited for the language reformers because of brevity and sonority. A contributing factor was better familiarity with such forms. For this reason, those forms that were known in the insular, western, and southern dialects had a better chance to be established in the standard language. The western dialect of southern Estonia or the Mulgi dialect occupied a special place because its structure combines dialect features of southern and western Estonia while its grammar reveals innovation. A number of innovative forms in the language-renewal grammar by Oskar Loorits, which was published in 1923, had a Mulgi dialect background. The adoption of forms from the dialects

of the northern coast of Estonia and the north-eastern dialects was apparently facilitated by proximity to Finnish, which was a favoured source of borrowing for the language reformers.

Despite the specific goals that the language reformers had in mind, Estonian language renewal resulted in language expansion, addition of new types of language variants to the traditional registers, and enlargement of the dialect basis of the standard language.

Keywords: language planning of standard language, vernacular, Estonian dialects, insular dialect, Mulgi dialect, synthetic conditional, synthetic quotative, excessive

Karl Pajusalu
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–425
51014 Tartu
karl.pajusalu@ut.ee